

*Мамбетова К.***КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КАЛЫПТАНЫШ ПРОЦЕССИНИН АЯКТАШЫ
(XV кылымдын аягы – XVI кылымдын башы)***Мамбетова К.***ЗАВЕРШЕНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ
НАРОДНОСТИ (конец XV века – начало XVI века)***К. Mambetova***COMPLETION OF THE FORMATION OF THE KYRGYZ PEOPLE
(the end of the XV century - the beginning of the XVI century)**

УДК: 303.683 (575.2) (04)

XV-XVI кылымдардын босогосунда Моголистан мамлекетинин курамына кирген Алтай-Чыгыш Тянь-Шань кыргыздары азыркы отурукташуу аймагын ээлеп алышкан. Алар жергиликтүү түрк-могол урууларын ассимиляциялаштырып, жаңы этникалык түзүлүштүн - Тянь-Шандык кыргыздардын өзөгү болуп калган. Бардык уруулардын 2 “канатка” биригиши - бардык түрк көчмөндөрүнүн салттуу биригүүсү кыргыз улутунун калыптанышындагы маанилүү этабы болгон. Аларга кошулган ичкилик тобу менен оң жана сол канаттардын бул кош этносаясий уюмунун түзүлүшү кыргыз элинин калыптанышынын акыркы этабы болду. Үч бирикменин курамына кыргыздар жана монгол уруулары тең укуктуу болуп кирген. Жаңы административдик-аскердик тутумга кирген бардык уруулар жалпы “кыргыздар” этнониминен атала баштаган. Тянь-Шандын тарыхындагы бул маанилүү иш-аракет 15-кылымдын аягы - 16-кылымдын башында болгон. Ошол мезгилден баштап, Тянь-Шанда кыргыз элинин түптөлүшүнүн негизги процесси аяктагандыгы жөнүндө айта алабыз.

Негизги сөздөр: уруулук бирикмелер, Моголистан, сол канат, оң канат, ичкилик, Мухаммед Хайдар.

На рубеже XV-XVI веков алтае-восточнотяньшанские кыргызы, входившие в государство Моголистан, заняли нынешнюю территорию расселения. Они ассимилировали местные тюрко-могольские племена и стали основным ядром нового этнического образования - кыргызской народности на Тянь-Шане. Важным этапом формирования кыргызской народности стало объединение всех племен в 2 «крыла» – традиционное объединение всех тюркских кочевников. Образование данной дуальной этнополитической организации правого и левого крыльев с примкнувшей к ним группой ичкилик явилось заключительным этапом формирования кыргызской народности. Все три объединения включали как кыргызские, так и могольские племена на равноправной основе. Все племена, вошедшие в новую административно-военную систему, стали именоваться общим этнонимом «кыргыз». Этот важный в истории Тянь-Шаня акт произошел в конце XV - начале XVI веков. С этого времени можно говорить о завершении основного процесса

формирования кыргызской народности на Тянь-Шане.

Негизги сөздөр: уруулук бирикмелер, Моголистан, сол канат, оң канат, ичкилик, Мухаммед Хайдар.

At the turn of the 15th-16th centuries, the Altai-East Tien Shan Kyrgyz, who were part of the state of Mogolistan, occupied the present territory of settlement. They assimilated the local Turkic-Mughal tribes and became the main nucleus of a new ethnic formation - the Kyrgyz people in the Tien Shan. An important stage in the formation of the Kyrgyz nation was the unification of all tribes into 2 "wings" - the traditional unification of all Turkic nomads. The formation of this dual ethnopolitical organization of the right and left wings with the Ichkilik group that joined them was the final stage in the formation of the Kyrgyz people. All three associations included both Kyrgyz and Mongol tribes on an equal footing. All tribes that entered the new administrative-military system began to be called by the common ethnonym "Kyrgyz". This important act in the history of the Tien Shan took place in the late 15th - early 16th centuries. Since that time, we can talk about the completion of the main process of the formation of the Kyrgyz people in the Tien Shan.

Key words: tribal associations, Moghulistan, left wing, right wing, Ichkilik, Muhammad Haydar.

Кыргыз элинин куралып калыптаныш процессинде Моголистан мамлекети (XIV к. ортосу- XVII к.) олуттуу роль ойногон. Моголистан жергиликтүү түрк тилинде сүйлөгөн жана түрктөшүп кеткен монгол уруу-уруктардын саясий мамлекеттик бирикмеси болгон. Монгол тилдүү уруулар жергиликтүү түрк калкынын арасына тез эле ассимиляцияланып кеткен. Алардын монгол аты “могол” деп өзгөргөн.

Ошондуктан Моголстан мамлекетинде жашаган жергиликтүү калк жана келгин уруулар жалпысынан моголдор деп аталышкан.

XV к. Кыргыз уруу бирикмесине ири моголдук Булгачы улусунун бостон, теит, жоо-кесек, дөөлөс, кыдыршаа урук-уруулары кирген. Мурда алар Эртыш

жана Иле дарыясынын ортосундагы жерлерде жашашкан, кийин Түштүк Кыргызстанга көчүп келишип ичкилик кыргыздары деп аталып калышкан. Кыргыздарга башка Тениртоолук могол уруулары: баарын (байрын), дуглай (дуулат), кушчу, баргы, монгол, моголдор, нойгут, меркит жана башкалар да киришкен [1, 291-294-бб.].

Жалпылап айтканда Моголистанда жашаган урук-урууларынын же алардын тайпаларынын төрттөн биринен көбү кыргыз элинин курамына кирген [2, 176-б.].

Кыргыз элинин куралып калыштанышынын маанилүү этабы бардык кыргыз урууларынын эки «канатка» - «оң канат», «сол канат» жана «ичкилик» тобуна биригиши болуп саналат.

Кыргыз урууларынын оң канат, сол канатка биригиши жөнүндө биринчи тарыхый маалымат XVI кылымда жазылган молдо Сейф-ад-дин Аксикендин «Тарых жыйнагы» (Мажму-ат-таварих) деген тажик тилиндеги чыгармасында берилген [3, 73-74-бб.]. Чыгарма эки бөлүктөн турат. Экинчи бөлүгүн Сейф ад-диндин баласы Нур (Навруз) Мухамед Молдо Сай ад-дин Аксикенди жазган. Мажму ат-таварихтин 3 нуска көчүрмөсү бар. Экөө Ленинград шаарында, үчүнчүсү Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталат.

XVI кылымда он канатка: Солто, Адигине, Бугу, Багыш, Сарыбагыш, Саяк, Монолдор уруулары кирген. Он канаттагы бардык кыргыз урууларынын чоң атасы Ак-уул эсептелген.

XVI кылымда сол канатты Басыз, Жетиген, Мундуз, Чоңбагыш, Саруу, Кытай, Кушчу, Жедигер уруулары түзгөн. Сол канаттагы бардык уруулардын чоң атасы Куу-уул болгон.

XVI кылымдын башында «ичкилик» уруу тобуна Бостон, Тейт, Жоокесек, Дөөлөс, Кыдыршаа, Канды, Найман, Ават уруулары кирген. Ичкиликтердин чоң атасы санжыра боюнча Салвас бий Булгачи эсептелген [4, 64-б.].

Кыргыз уруу бирикмелеринин аймактык-саясий мындай үч топко биригүүсү XV к. соңунда XVI к. башында аяктаган. Бул маанилүү саясий окуя өз аймагы, өз эне тили, этностук аң-сезими, материалдык жана рухий маданияты, тийиштүү социалдык түзүлүшү жана мамлекети болгон кыргыз элинин калыптанышынын соңку этабын айгинелейт.

Кыргыз элинин куралып калыптанышына саясий

шарт чоң роль ойногон. XV-XVI кк. чектеринде Кыргызстандын аймагында Кыргыз мамлекети түзүлүп, ал көчмөн кыргыз урууларын туруктуу бүтүндөй элге биригүүсүн тездеткен. XV к. 80-жылдарында түндүк Кыргызстанда бирдиктүү этносаясий бирикме – кыргыз хандыгы пайда болгон, ага көчмөн кыргыз урууларынын көпчүлүгү кирген. Ал учурда Моголистандагы хандар мурдатан бери сакталып келе жаткан адат-тартип боюнча Чыңгызхандын тукумунан гана болмок. Ошондуктан кыргыздар өздөрүнөн хан көтөрүүгө укуксуз болгон. Ушуга байланыштуу кыргыздар өздөрүнүн башчысы кылып Могол ханы Жунустун уулу Ахмедди хан шайлашкан.

XVI башында түндүк кыргыз уруу бирикмелеринин башкаруучуларынын эң таасирдүү инсандарынын бири - Мухаммед Кыргыз (санжырада Тагай бий) болгон [5, 50-б.]. Ошондуктан Ахмед хан Мухаммед Кыргыздын өз элинин арасындагы күчтүү таасирин жок кылууга чоң аракет жасаган. Ахмед хан өлгөндөн кийин бийлик анын анын уулу Султан Халилге өтүп, ал кыргыз хандыгын 1504-1508-жылдары башкарган. Ал өзүн «кыргыздардын падышасы» деп атап элди аябай эзген. Көп узабай Султан Халил могол төбөлдөрүнүн бийлик үчүн күрөшүндө курман болгон.

Саясий кырдаалды туура аныктап Мухаммед Кыргыз мындан ары моголдордон хан көтөрүүдөн баш тарткан. Өзүнчө көз каранды эмес мамлекет түзүүгө мезгил келгендигин түшүнүп кыргыз уруу башчылары 1508-ж. Мухаммед Кыргызды ак кийизге салып, Барскоондо хан көтөрүшкөн. Ошентип кыргыз хан ордосу орто кылымдагы Барскоон шаарында болгон. Ордодо хандын Алтын туусу орногон. Ошондон кийин кыргыздар могол төбөлдөрүнө баш ийбей өз алдынча, көз карандысыз мамлекет болуп жашай баштаган. Саясий кырдаалды эң жакшы түшүнүп, Мухаммед Кыргыз моголдордун күчтүү кол менен келээрин алды менен билип, ага каршы даярдык көргөн. Ал үчүн кыргыз урууларынын ичиндеги талаш-тартыштарды, түшүнпөстүктөрдү жоюу керек эле.

Мухаммед бардык кыргыз уруу башчыларын ордого чакырып, аларга жаңыдан түптөлгөн көз каранды эмес кыргыз мамлекетин чыңдоонун жана коргоонун зарылчылыгын айтып, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу талабын бекем койгон. Анын жетекчилиги астында кыргыз жоокерлери кайрадан түзүлүп, алардын сан-сапаты өсүп чыңдалган.

XVI кылымдагы тарыхчы Мырза Мухаммед Хайдар (1499-1551) кыргыз жоокерлерин Моголстан

токойлорунун арстандары деп атап, алардын кысымы астында 1510-жылы моголдор Чыгыш Түркстанга сурулуп ташталгандыгын жазган [6, 10-б.]. Кыргыздардын өзүнчө мамлекет болуп, күчтөнүп жаткандыгын өз көзү менен көргөн могол төбөлдөрү биринин артынан экинчиси Кыргызстандан тымызын чыгып кете баштаган. Моголдордун бир бөлүгү көбүнчө карапайым калкы өздөрүн кыргызбыз деп аташып, кыргыз урууларынын арасында калып калышкан. Алар кийинчерээк кыргыздын моңолдор уруусун түзгөн. Моңолдор уруусунун өкүлдөрүнүн ар кайсы кыргыз урууларынын ичинде чачкын жашап калганы да ушуга байланыштуу болгон.

Мухаммед Кыргыз көз каранды эмес жаңы түзүлгөн кыргыз мамлекетинен ички саясаты менен бирге эле, анын тышкы саясатына да зор көңүл бурган. Ал коңшулаш өзбек хандыктары (Шейбанилер), калмактар менен да дипломатиялык мамилелерди түзөт. Ал кезде Орто Азиядан, анын ичинде Кыргызстандан Чыгыш Түркстанга сүрүлгөн могол хандары бийлик үчүн күрөш жүргүзүп, ыркы кете баштаган. Мындай шартта Мухаммед кыргыз мамлекетинин өз алдынча көз каранды эместигин колдоп, аны таанууга, кыргыздардын ички иштерине кийлигинтей тургандыгына убада берген Султан Халилдин иниси Султан Саид менен өнөктөш болуп, аны менен теңтайлаш мамиле түзөт. Султан Саид Мухаммед Кыргыздын жоокерлеринин жардамы менен Кашгар, Жаркен, Хотан шаарларын ээлеп, 1514-жылы Моголстан ханы болуп калат. Ал кыргыздардын жардамы менен дагы бир катар жерлерди өзүнүн атаандаштарынан тартып алат [5, 65-б.].

Бирок, Султан Саид Мухаммеддин көрсөткөн жардамын тез унутуп, кыргыз мамлекетинин көз каранды эместигин таануу жөнүндөгү өз убадасын аткарбай кыргыздарды мурдагыдай эле могол төбөлдөрүнө баш ийдирип, үстөмдүк кылууну чечет. Хандын бул оюн Кыргызстандан куулуп сүрүлгөн могол төбөлдөрү жан дили менен колдоп чыгышат.

Ошентип, 1517-жылы күзүндө Саид хан 12 миң аскерден турган колу менен тынч жаткан Мухаммед Кыргыздын Барскоондогу ордосуна капасынан чабуул жасайт. Бул салгылашууда могол аскерлери сан жагынан көптүк кылган. Ошонун натыйжасында алар жеңишке жетишет. Мухаммед жоокерлери менен бирдикте душмандарга каршы тайманбай, баатырларча кармашып жатыш туткунга түшөт. Кыргыздын да-

лай жигиттери, өз элинин эркиндиги үчүн бул салгылашууда курман болушат.

Кыргыз элин биротоло өзүнө багынтып баш ийдириш үчүн Саид Мухаммед Кыргызды Кашгарга туткунга алып кетип, аны үй түрмөдө кармайт. Анын туткунда болушу кыргыз элинин биримдигин начарлатпастан, тескерисинче аны күчөткөн. Кезегинде кыргыз ханынын жардамы аркасында бийликке келгендигин унутуп, аны туткунда кармагандыгы үчүн эл Саид ханды жек кере баштаган. Кыргыз элинин Мухаммедге карата сүйүүсү, сыйы, сыймыктануусу ишеними мурдагыдан ого бетер күчөгөн. Ушуга байланыштуу Саид хан 1522-жылы аны туткундан бошотуп, өз элине кайра жөнөтүүгө аргасыз болгон. Барскоонго келээри менен ал бардык кыргыз урууларын бириктирип, моголдорго каршы ачык күрөштү баштаган. Ошол эле мезгилде боордош казах эли менен могол төбөлдөрүнө каршы биримдик союз түзөт. Натыйжада Казах ханы Тахир менен Мухаммеддин ортосунда мыкты достук, биримдик мамиле орнойт. 1524-жылы Тахир Кочкорго келип, бир нече күн эс алат. Теги, тили, салт-санаасы, үрп-адаты бир эки боордош эл ынтымакта болуп, могол төбөлдөрүнө каршы бирдиктүү күрөшүүгө макулдашат [7, 166 б.]. Бул кабар Саид ханга жетет. Ал Кыргызстанга тандалган аскерлерди жөнөтүп, Мухаммед Кыргызды жашыруун кармап кайрадан туткунга Кашгарга алыш кетет. Ушундан улам кыргыздардын моголдорго каршы нааразылыгы күчөп, аларга биротоло баш ийбей калышат. 1526-жылы Саид хан кыргыздарды жазалаш үчүн, ал жакта эптеп бийлик башында турган баласы Рашидди колдо үчүн кеп аскер жөнөтөт. Бирок, алар келгиче эле Рашид ордосун тандап, атасын көздөй качкан. Ал Саид хандын кошуну менен Атбашыда жолугуп, кыргыз менен казактын бириккен колу күчтүү экендигин айтат. Бул кабарды уккандан кийин могол аскерлери кыргыз-казактардын бириккен колу менен беттешүүдөн коркуп, артка кайтат.

Кур кетбейли деп ачкөз моголдор Атбашы кыргыздарынын 100 миңден ашуун коюн олжо кылып айдап кетишкен. Ошондуктан моголдордун бул жүрүшү тарыхта «кой согушу» деген ат менен аталып калган.

Кыргыздар Мухаммедди бошотуп алуу үчүн чечкиндүү аракеттерди жасашкан. Алар 1527-жылы Чыгыш Түркстанга чабуул жасап, айылдарын чаап, миңдеген жылкыларын айдап кетишкен. Саид хан кыргыздарды тынчытууга бир топ аракет жасаган, бирок

натыйжа берген эмес. Кийинки беш жылдыкта да кыргыздар Кашгарга бир нече жолу чабуул жасап, өз ханын бошотууну талап кылышкан. Могол ханы Мухамедди, баш аягы 14 жыл бою түрөдө кармап, анын элин, жерин сүйүү эркин майтара алган эмес [5, 84-б.].

Ал туткундан 1533-жылы Саид хан өлгөндөн кийин гана бошотулган, андан кийинки анын тагдыры кандай болгондугу жөнүндө маалымат азырынча жок.

Кыргыз элинин куралып калыптанышына идеологиялык факторлор зор маани ойногон. Баарынан мурда ар түркүн уруулардын бирдиктүү туруктуу элге куралып калыптанышына Теңир-Тоолук кыргыздардын исламды кабыл алышы эң маанилүү натыйжага ээ болгон. Кыргызстанда араб маданиятынын өнүгүү доору X-XII кылымдарда Караханийлердин мамлекетинин мезгилине туура келет. Тарыхый маалыматтар боюнча 960-жылы ислам Караханийлердин мамлекеттик дини деп жарыяланган. Ушул эле жылы бул мамлекеттеги 200 миң түтүн түрк урууларынын калкы ислам динин кабылдаган. Алардын ичинде Теңир-Тоодо, Алайда, Ысык-Көлдө, Чүй, Талас өрөөнүндө кыргыз уруулары жашаган. Демек кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы мындан миң жыл мурда Караханий доорунда башталган десек болот.

Ислам динин кабыл алганга чейин Кыргызстанда бутпарас дини үстөмдүк кылган эл ичинде биримдик начар болгон [8, 23-б.]. Уруулар ортосунда карамакаршылыктар, чабышуулар тез-тез болуп турган. Коомдо бузукулук иштер көп орун алган.

Кыргыздардын руханий турмушунда, коом таанымында ислам дининин таасири өтө олуттуу болгон. Бирок, ислам дини кыргыз элинин коомдук аң-сезимин дароо эле ээлеп алган эмес. Бул тууралуу академик Аскар Какеев: «Кыргыздарга ислам дининин тереңдеп кире албагандыгы ошол кездеги социалдык-экономикалык шарттарга байланыштуу себептер менен түшүндүрүлөт. Ошол кездеги патриархалдык-феодалдык мамилелердин шарттында кыргыз элинин муктаждыктарын уруулук идеология жана бутпарастык ишеним толук канааттандырган», - деп белгилейт. Ушундай болсо да ислам дини акырындап негизги динге айлана баштаган. Ислам динин мурдараак кабыл алган Фергана жана Кашгардагы мусулман элдери менен кыргыздардын саясий-экономикалык жана маданий байланыштары кыргыз урууларынын бирдиктүү элге биригүүсүнө, алардык биримдигинин андан ары бекем чындалышына түрткү болгон. Курандын философиясы жөнөкөй жана түшүнүктүү. Ал

элди ынтымакка, биримдикке чакырат.

Кыргыздар тышкы жоолорго каршы күрөштө өз-дөрүнүн мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүү үчүн ислам динине, ислам маданиятына таянган. XVI кылымдын биринчи жарымында кыргыз урууларын күчтүү бирдиктүү элге баш коштурууга бүт өмүрүн жумшаган Тагай бий бабабыз ислам дининин элди бириктирүүчү күчүн түшүнүп, бул динди колдоп, ага бүткүл кыргыз урууларын кеңири тартууга аракеттешкен. Ошол үчүн ислам динин мурда кабыл алган моголдор менен өзбектер Тагай бийди «Мухаммед Кыргыз» деген ысым менен атай башташкан. Кийин Тагай бийдин бул ысымы кеңири белгилүү болуп, тарыхый булактарда ал Мухаммед Кыргыз деген ат менен көбүрөөк эскерилип калган. Мухаммед Кыргыз жөнүндө жогоруда кеңири баяндалды.

Кыргыз урууларын бирдиктүү элге баш коштурууда, калыптандырууда эң маанилүү идеологиялык фактор болуп «Манас» эпосу саналат. Ал Теңир-Тоодо биротоло элдик эпос болуп калыптанып, бүткүл кыргыз урууларынын улуттук дөөлөтүнө айланган. Кыргыздар байыркы жана орто кылымдарда тышкы жоолордун кысымы астында эки жолу бытырап чачыранды абалда болуп, кайрадан эл болуп куралып түзүлгөн. IX кылымда өз мамлекетин калыбына келтирип, Борбордук Азияда кыргыз улуу державасын түзгөн. XIII кылымдын башында Чыңгызхандын жортуулунун натыйжасында кыргыз эли кыргынгача учурап, бытыраган. XVI кылымдын башында гана кыргыздар монголдордун, (моголдордун) үч кылымга жакын үстөмдүгүнөн кутулуп, кайрадан эл катары биригүүгө мүмкүндүк алышкан. Эл катары курулуп, калыптанбаган этнос болбой, адамдардын тобу гана болуп калат. Ушул тарыхый окуялардын баары «Манас» эпосунда айтылат.

«Манас» эпосу жөнөкөй гана көлөмдүү ооз эки чыгарма болбостон, ал кыргыз элинин тышкы душмандарга каршы эркиндик үчүн күрөшүнүн объективдүү чагылдырылышы жана Энесайдан башталган Евразия талаалары аркылуу Ала-Тоого чейинки көптөгөн жүз жылдыктардын ичиндеги анын турмуштук тажрыйбасы болуп саналат. Эпосто элди-жерди талаган, мал-жанды кырган, кыргыз урууларынын ортосундагы кастыкты, кагылышууларды уюштурууга аракет кылган чет элдик баскынчылар жөнүндө айтылат. «Манас» эпосунун башкы идеясы катарында жүздөгөн жылдар бою бытыранды бардык кыргыз уруу-

ларынын ич ара кагылышуусун, жоолошун, чабыштарын токтотуп, тыш душмандан коргонууда, сактанууда бирдиктүү эл болуп куралуу жана өз мамлекетин түзүү керектигин, ушунун натыйжасында гана кыргыздар өз эркиндигин, көз каранды эместигин камсыз кыла тургандыгын ишенимдүү, ынанымдуу баяндайт. Жыйынтыктап айтканда «Манас» эпосунда кыргыз элинин аң-сезими, анын коомду башкаруудагы ролу айкын түшүндүрүлгөн [9, 10-15-бб.].

Кыргыз элинин этностук аң-сезими Мухамед Хайдардын «Тарых-и Рашиди» деген эмгегинде 1510-ж. окуяларга байланыштуу эн сонун көрсөтүлөт. Бул кезде кыргыздар өздөрүн «кыргыз» этностук жалпылыгына таандык экендигине түшүнүп, өздөрүн кыргыз деп, Моголстандын «башка элдеринен» ажырата билген. «Тарых-и Рашидинин» автору кыргыз элинин этностук жалпылыгынын түзүлүшүн аяктап бүткөн процесс же көрүнүш деп эсептеген [6, 45-б.]. Автордун бул аныктамасы өтө маанилүү, анткени ал өзү Моголстандын башкаруучу тукумунан чыккан.

Ошентип, кыргыз эли XVI к. биринчи чейрегине карата Борбордук Теңир-Тоодо, Ысык-Көлдө, Чүйдө, Таласта, азыркы Ош, Жалалабад, Баткен облустарынын аймактарында биротоло туруктуу жашап калышкан. Демек, XV к. аягы - XVI к. башталышында жаңы этностук түзүлүш – кыргыз эли (народность),

азыркы кыргыз улутунун ата-бабалары куралып калыптанган. Кыргыз элинин атынан анын Ата-Журту, Мекени Кыргызстан деп аталып калган. Бирдиктүү жана туруктуу бул тарыхый жалпылык урук жана уруулардан жогорку баскычта туруп, көптөгөн байыркы урук-уруу бирикмелерин өзүнө кошкон. Кийин кыргыз элинин курамы башка жерлерден келген калктын эсебинен да толукталган.

Адабияттар:

1. Сыдыков А.С. Кыргыздардын уруулук бөлүнүшү. // В.В.Бартольдту туркестанские друзья, ученики и почитатели. - Ташкент, 1927.
2. Кыргызстандын байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. - Б., 1998.
3. Сейф-ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенди. Тарых жыйнагы. - Бишкек, 1996.
4. Маанаев Э. Этническая история кыргызского народа. - Бишкек, 2008.
5. Иманалиев К. Тагай бий. - Бишкек, 2010.
6. Мухаммед Хайдар Дуглати. Тарих-и Рашиди (Рашидова история). - Алматы, 1990.
7. Кыргызстандын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. 1-том. - Бишкек, 2003.
8. Баялиева Т.Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. - Фрунзе, 1972.
9. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе “Манас”. - Фрунзе, 1985.